

Willem Tielen

Eigenzinnige slaven

Economische autonomie van Romeinse slaven vanuit een juridisch perspectief.¹

Een van de leidende theorieën over de autonomie van Romeinse slaven is die van oud-historicus Keith Bradley. ‘Sociale manipulatie’ en ‘absolute beperking van de autonomie van slaven’ zijn kernideeën in zijn werk. Een analyse van bronmateriaal waarop zijn theorie leunt – over *peculium* en filiaalhouderschap – suggereert echter het bestaan van slaven met meer bewegingsvrijheid dan Bradleys theorie toestaat.

Hoe ‘vrij’ was een Romeinse slaaf? Over dit onderwerp is door de eeuwen heen uitgebreid gedebatteerd. Een van de belangrijkste publicaties die ingaat op deze vraag is *Slaves and Masters in the Roman Empire: A Study in Social Control* (1984) van classicus en oudhistoricus Keith Bradley. In dit werk geeft Bradley een van de belangrijkste moderne syntheses over de manier waarop vrijlating door Romeinse slavenhouders werd gebruikt als een vorm van sociale manipulatie.² Bradley beargumenteert dat alle slaven er op gebrand waren om vrij te komen en dat zij alles deden wat binnen hun bereik lag om vrijlating te verkrijgen.³ Op de lange termijn werd dit streven echter niet altijd werkelijkheid: de slaaf bleef altijd in onzekerheid verkeren over zijn vrijlating, waarvoor hij afhankelijk was van zijn eigenaar. Omdat vrijheid – en de belofte van de eigenaar dat een slaaf vrij zou komen – ingezet werd als effectief manipulatiemiddel door de eigenaar, gaat Bradleys theorie hiermee uit van een sterk gereduceerde autonomie van een slaaf, die geen enkele persoonlijke bewegingsvrijheid had.⁴

Is Bradleys these wel geheel te rechtvaardigen? Een juridisch perspectief, waarin de wetgeving over het *peculium* en filiaalhouderschap als leidraad dienen, kan wellicht nieuwe inzichten opleveren in dit debat. Een juridisch perspectief op het functioneren van slaven geeft namelijk inzicht in hoe een slaaf in een ‘ideale Romeinse wereld’ zou moeten opereren. Het

peculium wordt omschreven als een ‘spaarpot van een (huis)slaaf’.⁵ In het Romeins recht wordt *peculium* gedefinieerd als een som geld of een kleine hoeveelheid bezit, dat met toestemming van de eigenaar vrij wordt beheerd door een slaaf. De eigenaar van de slaaf heeft op ieder moment het recht om het *peculium* te vergroten, te verkleinen of op te heffen. De inhoud van het *peculium* werd berekend door alle schulden die de slaaf aan zijn eigenaar had af te trekken van de door de slaaf beheerde som geld en bezit. De eigenaar was aansprakelijk voor de schulden die gemaakt werden door de persoon die een *peculium* van hem had verkregen, tot de maximale waarde van dit *peculium*.⁶ De slaaf mocht daarentegen het *peculium* naar eigen inzicht besteden. In het geval van filiaalhouderschap (*institoria*) kreeg een persoon – of dit nu een slaaf was of een vrijgelatene – de opdracht van een eigenaar om op te treden als manager van een bedrijf of filiaal van een bedrijf. Hierbij was de eigenaar aansprakelijk voor alle transacties die zijn *institor* maakte om het filiaal draaiende te houden.⁷

De synthese van Bradley

Bradley ondersteunt zijn synthese over absolute onderwerping van slaven door sociale manipulatie met twee typen bronmateriaal: wetgeving – waarin regels rondom de ceremonie en de manieren waarop slaven vrijgelaten konden worden in vastgelegd zijn – en de sociale en geografische positie van slaven in het Romeinse Rijk. In deze paragraaf bespreek ik de onderbouwing van zijn these aan de hand van dit bronmateriaal.

Het leven van een slaaf werd volgens Bradley door twee elementen gedomineerd: door wetten, ingevoerd onder het bewind van keizer Augustus (r. 27 v.Chr. - 14 n.Chr.) en zijn opvolgers, en door de directe leefomgeving van de slaaf. De voorwaarden die Romeinse wetgeving aan vrijheid stelde, gaf slaven de verwachting dat als zij aan die voorwaarden voldeden, zij ook automatisch die vrijheid zouden krijgen.⁸ Bradley wijst op drie wetten: de *lex Fufia Caninia* (2 v.Chr.), de *lex Aelia Sentia* (4 n.Chr.) en de *lex Junia* (uitgevaardigd door Augustus of Tiberius (r. 14-37 n.Chr.)). Volgens de eerste twee wetten waren de voorwaarden voor vrijlating – inclusief het verkrijgen van Romeins burgerrecht – eenvoudig: slaven moesten minstens dertig jaar oud zijn en hun eigenaren moesten minstens twintig jaar oud zijn.⁹ Slaven die in de ogen van de Romeinen een crimineel verleden hadden, werden uitgesloten van burgerrecht bij vrijlating. Voor vrijlating door testamentaire

beschikking waren ook specifieke regels: er was een proportionele schaal op basis van de rijkdom van de eigenaar, waardoor maar een beperkt deel van het totale aantal slaven van een individuele eigenaar vrijgelaten kon worden.¹⁰ De eigenaar moest hierdoor een keuze maken welke slaven na zijn dood vrijgelaten zouden worden. Tot slot behandelt Bradley de *lex Junia*, die een status tussen volledig geëmancipeerde burgers en slaven mogelijk maakte, waarbij er geen burgerrecht werd verleend aan de vrijgelaten slaaf.¹¹ Deze vrijgelatenen, beter bekend als de *Junische Latijnen*, waren geen ‘werkelijke’ vrijgelatenen: ze leefden vrij maar werden bij hun overlijden beschouwd als slaven waardoor hun bezit dus terugviel naar hun eigenaar.¹²

Door de voorwaarden die de wetgeving stelde, ontstond er volgens Bradley een soort competitie tussen de slaven in een huishouden op het gebied van meegaand gedrag, trouw en gehoorzaamheid aan de eigenaar. Het gevolg was dat de morele standaard van het Romeins burgerrecht werd beschermd, waardoor alleen slaven die zich conformeerden aan de gevestigde waarden van de vrije samenleving vrijgelatenen mét Romeins burgerrecht konden worden. Het niet toekennen van burgerschap bij vrijlating kan volgens Bradley dan ook gezien worden als een straf voor de vrijgelaten slaaf, omdat hij geen verdienstelijke houding tegenover de eigenaar zou hebben gehad.¹³ Dit is te verbinden met het aanzien dat mensen met burgerschap genoten op basis van hun (juridische) status: op een plek waar bijna niemand burgerrecht had, is het aannemelijk dat je, als je het had, een zekere achting genoot.¹⁴

Volgens Bradley zou het simpelweg wachten totdat hij of zij dertig zou worden, niet eenvoudig zijn voor een slaaf.¹⁵ Bovendien was het verkrijgen van vrijheid voor een slaaf geen recht; uiteindelijk hing vrijheid altijd af van de bereidheid van de eigenaar om de slaaf deze te geven. Hoewel Bradley verder uit epigrafisch bewijsmateriaal concludeert dat slaven die de dertig of veertig bereikten een grote kans hadden om vrijgelaten te worden, betekent dit niet dat dit ook daadwerkelijk altijd gebeurde.¹⁶

Dan zijn er nog de geografische en sociale factoren die Bradley aanhaalt. De geografische positie van de slaaf in het Romeinse Rijk bepaalde in zekere mate de vooruitzichten op vrijlating omdat buiten Rome de beschikbaarheid van magistraten die de vrijlatingen mochten vastleggen beperkt was: omdat gouverneurs rondtrokken, was het lastig te achterhalen waar de gouverneur zich in de provincie bevond. In alle gevallen was echter wel de toestemming van de meester nodig – nog voordat het proces tot vrijlating

van de slaaf plaatsvond – en bestond het gevaar dat de toezegging van de eigenaar ontkend of teruggetrokken werd op het *moment suprême*.¹⁷ Ook de functie die een slaaf uitoefende voor zijn eigenaar bepaalde het vooruitzicht op vrijlating: sommige functies zorgden er simpelweg voor dat een slaaf meer contact had met zijn eigenaar dan andere functies. Het kan volgens Bradley als normaal worden beschouwd dat slaven door hun eigenaar werden vrijgelaten op basis van hun goede wil en affectie.¹⁸ Daarnaast werd de onderwerping van de slaaf volgens Bradley in stand gehouden doordat de eigenaar al bij leven zijn testament bekend maakte.¹⁹ De slaaf werd hierdoor voor een onbepaalde tijdsspanne volgzzaam aan de eigenaar.²⁰ Bovendien moest de slaaf de eigenaar bij vrijlating vaak compenseren voor het te lijden economische verlies bij de vrijlating. Bij formele vrijlatingen moest een belasting betaald worden aan de staat, de *vicesima libertatis*.²¹ Slaven konden hiervoor sparen in hun *peculium* – als dit toegestaan werd door hun eigenaar. Bradley betoogt dat een *peculium* een vitaal onderdeel van de basisbehoeften van de slaaf of slavin was. De combinatie met de eerdergenoemde factoren zorgde er zo voor dat slaven met een zekere berusting functioneerden: zij wilden hun – onzekere – kans op vrijheid niet schaden en probeerden het slavensysteem zo tot hun eigen voordeel te bestendigen.²²

Historiografische navolging

Hoewel er in eerste instantie kritisch gereageerd werd door enkele recensenten,²³ lijkt Bradleys synthese, op enkele uitzonderingen na, tegenwoordig algemeen geaccepteerd.²⁴ Zo neemt Henrik Mouritsen, hoogleraar Romeinse geschiedenis aan het King's College Londen, in zijn *The Freedman in the Roman World* (2015) Bradleys these haast kritikeloos aan.²⁵ In zijn hoofdstuk over bevrijdingspraktijken stelt hij dat als een slaaf een zekere mate van verantwoordelijkheid in het huishouden kreeg, zijn kans op vrijlating zou toenemen. De slaaf bereikte die positie volgens Mouritsen door het vertrouwen van zijn eigenaar te winnen en niet door het bereiken van een bepaalde leeftijd of specialisme. Bovendien ontbraken een normaal patroon en 'carrièrestructuren' voor slaven. Mouritsen betoogt dat dit bijdroeg aan de inzetbaarheid van vrijlating om slavenarbeid aan te moedigen: in werkelijkheid was de kans op vrijlating voor slaven in lagere functies klein, maar alleen al de kans was voldoende om slaven te motiveren.²⁶ Mouritsen besluit dan ook met Bradleys woorden: 'manumission was a divisive tool, a counterforce operating against any notions of servile cohesion and

solidarity.²⁷

Recente critici op Bradleys these zijn Marc Kleijwegt en Peter Temin. Bradleys perspectief, stelt Kleijwegt, ‘absolutises the entrenched position of the slave-owner in Rome.’²⁸ Kleijwegt betoogt dat Bradleys synthese minder gericht is op de mate waarin vrijgelaten slaven in onderdanige inschikkelijkheid werden gedrukt door hun voormalige eigenaar of werden gedwongen om bij te dragen aan een sociaaleconomisch systeem dat hen stigmatiseerde. Daarmee wordt geen recht gedaan aan de vindingrijkheid van de vrijgelatenen doordat hun afhankelijkheid van de eigenaar benadrukt wordt, aldus Kleijwegt.²⁹ Ook betoogt Temin dat slaven ook vrij konden komen zonder een betaling, indien zij een uitzonderlijke of complexe activiteit succesvol hadden uitgevoerd zoals het baren van een groot aantal kinderen of het onderwijzen van kinderen van de eigenaar. Temin vergelijkt vrijlating met het hedendaagse risico om te investeren in een bedrijf, waarbij hij Romeinse slaven niet als echte slaven maar als ‘semi-slaven’ definieert. Zij hadden persoonlijke relaties met hun eigenaren én konden op eigen houtje economische transacties uitvoeren. Dit laatste, en het feit dat arme ambitieuze Romeinen zichzelf vaak verkochten als slaaf om economisch hogerop te raken, past volgens Temin onmogelijk in een gesloten slavensysteem dat gebaseerd is op negatieve stimuleringen.³⁰

Twijfelachtige autonomie

Hoe verhoudt Bradleys synthese zich tot de activiteiten en het gedrag van slaven in het juridisch bronmateriaal? Een casuïstische passage uit boek veertien van de *Digesten* uit het *Corpus Iuris Civilis* – een rechtscorpus samengesteld onder keizer Justinianus (527-565 n.Chr.) – kan hier wellicht licht op werpen. Boek veertien van de *Digesten* behandelt – net als boek vijftien – regels over personen die onder controle van een ander stonden door diverse juridische constructies, waaronder het *peculium* en filiaalhouderschap. In combinatie met enkele passages die de wetgeving verklaren, kan deze casestudy ons een beeld geven van de interpretatie van de wet in de oudheid. Zo laat *Dig.* 14.5.8 – een passage geschreven in de regeerperiode van keizer Severus Alexander (222-235 n.Chr.) – zien hoe een slaaf autonoom kon opereren met een *peculium* en een opdracht als filiaalhouder.³¹ De passage verhaalt over een slaaf van ene Titiamus Primus die werd aangesteld om geldeningen aan te gaan tegen verkrijging van

een onderpand. Het lijkt erop dat de slaaf in kwestie binnen zijn *peculium* een soort handelsbank exploiteerde, waarin hij geldleningen uitzette tegen onderpand. Naast de activiteiten waartoe hij uitdrukkelijk was gemachtigd, stelde hij zijn tegoeden regelmatig borg bij graanhandelaren voor aankopen door cliënten van de bank en bij het verrichten van betalingen voor cliënten. Uiteindelijk vluchtte de slaaf, wat resulteerde in de vraag hoe zijn schulden verhaald (konden) worden op zijn eigenaar; van belang hierbij is of de slaaf juridisch rechtmatig handelde bij het aangaan van dergelijke transacties. Wat duidelijk in de passage naar voren komt is dat de slaaf in ieder geval onrechtmatig handelde toen hij vluchtte: dit is de directe aanleiding voor de rechtszaak tegen Titiamus Primus.

Belangrijk voor het beantwoorden van deze vragen is of de slaaf aangesteld was met een *peculium* of als *institor* (filiaalhouder) opereerde.³² In het eerste geval zou de eigenaar aansprakelijk zijn voor de schulden van de slaaf tot de hoogte van het *peculium*. In het tweede geval was de eigenaar aansprakelijk voor alle schulden die de slaaf maakte bij het leiden van het filiaal. Als Primus – de eigenaar – dan, zoals hij betoogt, geen opdracht had gegeven voor de borgstelling van de slaaf in de graanhandel, dan betekent dit dat de slaaf zelf buiten zijn rechtsbevoegdheid beslissingen had genomen waarvan de eigenaar al dan niet op de hoogte was. Mocht de slaaf nu vanuit een *peculium* hebben gehandeld, dan is er een reële kans dat de eigenaar niet op de hoogte was van zijn nevenactiviteiten en kon een slaaf hier ook rechtmatig mee bezig zijn. Zijn *peculium* gaf hem immers de ruimte om autonoom te handelen.

Het is aannemelijk dat een eigenaar op de hoogte was van de activiteiten van een filiaalhouder. Uit de passage wordt ook duidelijk dat de slaaf als filiaalhouder geen activiteiten mocht ontplooiën buiten zijn opdracht van de eigenaar: de eigenaar moest dit duidelijk maken. Het Romeins recht kent een procedure waarmee gedupeerden de opdrachtgever van de filiaalhouder konden aanklagen om een geldsom te eisen ter vergoeding van de geleden schade door de bedrijfsvoering van het filiaal, de *actio institoria*. Als de *actio institoria* uiteindelijk werd geweigerd, betekende dit dat het handelen van de filiaalhouder – in dit geval de slaaf – buiten de gemaakte afspraken met zijn eigenaar viel en dat de eigenaar dit kon aantonen.³³ Een slaaf kon dus ook in een filiaalhouderschap autonoom handelen, maar de uitgevoerde transacties die buiten zijn opdracht vielen konden dan niet in Romeinse wetgeving bekrachtigd en verzekerd worden onder zijn opdracht als filiaalhouder.

Aangenomen kan worden dat de slaaf wel degelijk autonoom (economische) transacties kon uitvoeren zonder medeweten van zijn eigenaar, of het nu binnen of buiten zijn opdracht als filiaalhouder lag, of door het aanwenden van zijn *peculium* voor dergelijke transacties. Beide juridische constructies hadden immers een zodanig breed karakter – het *peculium* was ‘vrij’ te beheren voor een slaaf en de opdracht als filiaalhouder was erg rekbaar – dat eigen inbreng over de transacties mogelijk was.

Waar komt deze autonomie in het juridisch kader vandaan? De scheidslijn tussen wat een slaaf in zijn filiaalhouderschap mag en wat zijn *peculium* toestaat, is heel dun. Zo behoort een eigenaar van een zaak de activiteiten die een filiaalhouder mag verrichten en de contracten die hij of zij mag sluiten duidelijk weer te geven.³⁴ ‘Misverstanden’ over de vermeende rechten van een filiaalhouder kennen we ook uit de *Digesten*.³⁵ Voor het *peculium* geldt een andere afbakening: daarbij geldt dat de slaaf verantwoordelijk is voor datgene wat hij in vruchtgebruik of in bruikleen heeft gekregen van de eigenaar. Hij heeft daar vrij beheer over, behalve als de ontvangende slaaf voortvluchtig, gestolen of dood is.³⁶ De eigenaar is verantwoordelijk voor transacties die de persoon uit zijn *peculium* regelt tot de maximale waarde van de zaken die de eigenaar in (vrucht)gebruik heeft gegeven.

Dig. 14.5.8 toont aan dat de slaaf vanuit een *peculium* kon opereren en ook een aanstelling als filiaalhouder kon hebben. De basis van de verdediging van de eigenaar is dat de slaaf handelde als filiaalmanager bij het verstrekken van geldleningen waarvoor hij onderpanden verkreeg. Dit blijkt uit de zin waarin de verdediging van Titiamus Primus tegen de *actio infortoria* van de schuldeiser wordt samengevat. De eigenaar ontkende dat zijn slaaf was aangesteld om gerst te verhandelen – en om die reden onrechtmatig handelde – dus de kans is groot dat de slaaf een *peculium* had waarin hij gerst verhandelde. Op deze manier kon de slaaf speculeren en zijn *peculium* vergroten, terwijl dit ogenschijnlijk binnen zijn filiaalhouderschap lag.³⁷ Uiteindelijk is de verdediging van Titiamus vergeefs: hij verloor de rechtszaak en moest de schulden van zijn slaaf vergoeden. Dit is een verdere aanwijzing dat de slaaf rechtmatig handelde in de transacties rondom de graanhandel en dat hij dus waarschijnlijk ook een *peculium* beheerde.

Twijfelachtig is echter of de passages uit het *Corpus Iuris Civilis* daadwerkelijk hebben plaatsgevonden.³⁸ Van de passages uit het Archief van de Sulpicii – een financieel archief beheerd door slaven en vrijgelatenen uit de periode 25-62 n.Chr. – is meer zekerheid over het plaatsvinden van

de beschreven gebeurtenissen.³⁹ In verschillende fragmenten gaan slaven, van instituties en (welgestelde) personen, transacties aan met deze bank. Het blijkt ook dat slaven in Puteoli voor diverse doeleinden werden gebruikt in het economisch bedrijf. Sommige slaven dienden als handelswaar en onderpand voor leningen, andere kregen directe of indirecte instructies om bepaalde transacties voor hun eigenaar aan te gaan. Daarnaast werden ze vaak gebruikt als getuigen bij zogeheten *stipulationes*, mondelinge transacties die gebruikelijk waren in het Romeinse economisch bedrijf.⁴⁰ Éva Jakab voegt hieraan toe dat leden van de keizerlijke families en de families van senatoren geld investeerden via de Sulpicii en dat daarbij aangenomen kan worden dat slaven en vrijgelatenen als intermediairs dienden in dit soort transacties.⁴¹ Het is de moeite waard om na te gaan of er ook in het archief van de Sulpicii voorbeelden van autonoom handelende slaven te vinden zijn.

In TPN 41 staat de penningmeester van de stad Puteoli – de slaaf Niceros – centraal, die duizend sestertiën leende van Gaius Sulpicius Cinnamus, een van de bankiers.⁴² Voor deze passage zijn verschillende verklaringen gegeven. Andrew Riggsby vindt het logisch dat de stad geen gekozen magistraat gebruikt om geldleningen aan te gaan, omdat die altijd voor zichzelf werkt en de slaaf wettelijk gezien alleen voor zijn eigenaar mag werken.⁴³ Daarnaast noemt Andrew Lintott de passage vluchtig in een voetnoot, opmerkend dat deze slaaf ‘[was] probably acting in a private capacity.’⁴⁴ Jakab bevestigt de twijfel en stelt dat het onduidelijk is of hij het geld heeft geleend voor eigen gebruik. Jakab zet vervolgens uiteen dat Niceros het geld waarschijnlijk geleend heeft in zijn eigen *peculium* waardoor de aansprakelijkheid ervan uiteindelijk bij de *colonia* van Puteoli lag, omdat dat zijn eigenaar was.⁴⁵

Als het gaat om de hoedanigheid waarin slaven naar de Sulpicii kwamen, kan er het beste gekeken worden naar de reeks transacties die de slaaf Hesychus – slaaf van een vrijgelatene van keizer Tiberius – maakte met de bank van de Sulpicii. Op 18 juni 37 (n.Chr.) verleende hij 10.000 sestertiën aan C. Novius Eunus, tegen een onderpand van 7.000 *modii* van Alexandrisch tarwe en 4.000 *modii* graan, die hij in een magazijn in Puteoli had laten opslaan. De volgende dag verleende Hesychus nog eens 3.000 sestertiën onder hetzelfde pand. Een jaar daarna was Eunus nog 1130 sestertiën aan Hesychus verschuldigd, die hij het jaar erop nog niet had terugbetaald. Hesychus opereerde als een vertegenwoordiger van de vrijgelatene van de keizer en daarna als vertegenwoordiger van de keizer zelf, maar volgens Lintott lijkt het dat hij geen specifieke instructies volgde. Hij opereerde als een commercieel entrepreneur, aangemoedigd om geld te verdienen voor zijn patroon en

zichzelf.⁴⁶ Het is dus aannemelijk dat Hesychus door zijn positie als slaaf uit keizerlijke kringen en zijn ‘vrije’ opdracht om geld te verdienen wel degelijk handelsvrijheid had. TPN 41 suggereert dat Niceros niet dezelfde vrijheid had als Hesychus, omdat Niceros bezit was van de stad en om die reden als (economisch) representant van de stad moest opereren bij het aangaan van transacties. Alleen als Niceros vanuit een *peculium* opereerde, zou het mogelijk kunnen zijn dat hij de transactie op eigen gelegenheid uitvoerde: vanwege zijn functie als penningmeester van de stad lijkt dit echter minder waarschijnlijk.

Conclusie

In dit artikel heb ik gekeken of Romeinse slaven juridisch autonoom konden opereren vanuit een opdracht als filiaalhouder of vanuit een *peculium*. Het is aannemelijk, kijkend naar de *Digesten*-casus waarin Titiamus Primus wordt aangeklaagd voor de handel van zijn gevluchte slaaf, dat een slaaf in staat was om autonoom (economische) transacties uit te voeren – zelfs zonder medeweten van zijn eigenaar. Dit kon een slaaf doen via zijn *peculium*, waarover hij vrij beheer had, of door de opdracht van *institor* te rekken. De slaaf van Titiamus Primus had waarschijnlijk zowel een opdracht als filiaalhouder als een *peculium*. Deze situatie gebruikte de slaaf ten gunste van zichzelf zonder dat zijn financiële handelingen buiten het juridisch kader vielen. In het geval van de bekeken passages uit het archief van de Sulpicii lijkt het erop dat de in dit artikel besproken slaven – en zeker de slaaf Hesychus – wel degelijk handelsvrijheid hadden, deels door de manier waarop ze hun *peculium* gebruikten, deels door het vermoeden dat ze de opdracht hadden ‘om geld te verdienen’, wat nogal ruim geïnterpreteerd kan worden. Dat er *Digesten*-passages zijn over ‘misverstanden’ over hoe een slaaf juridisch opereerde, maakt duidelijk dat eigenaren dikwijls de taken van een filiaalhouder niet goed afbakenen in de werkplek van de slaaf – een onduidelijkheid waarvan een slaaf gebruik kon maken. Ook als een slaaf vanuit een *peculium* opereerde was een misverstand snel gecreëerd: een slaaf kon dan transacties aangaan, maar vaag blijven over de reden van die transactie. Om bovenstaande redenen kan dus aangenomen worden dat de door Bradley voorgestelde sterk gereduceerde autonomie van de slaaf niet terugkomt in de wetgeving rondom het *peculium* en het filiaalhouderschap.

Noten

1. Dit artikel is een ingekorte versie van het eindproduct van mijn periode bij de disciplinaire Honours Academy van de Faculteit der Letteren van de Radboud Universiteit Nijmegen (2014-2016). Ik wil de Honours Academy bedanken voor de kans die ik binnen het programma heb gekregen. Ook mijn begeleider, dr. Coen van Galen, en alle anderen die mij hebben geholpen, wil ik via deze weg nogmaals hartelijk danken.
2. Keith Bradley, *Slaves and masters in the Roman Empire: a study in social control* (Brussel: Latomus, 1984). Voor de these, zie bladzijde 81-112.
3. Waar 'slaaf' en 'hij' in verband met slaven staat, kan ook 'zij' of 'slavin' gelezen worden.
4. Bradley, *Slaves and masters*, 82, 99 & 112. Op pagina 112: '(...) Everything combined to produce subordination in the slave to the master during slavery and to create a situation in which total domination over and exploitation of the slave were feasible.' Zie ook: Peter Temin, *The Roman Market Economy* (Princeton: Princeton University Press, 2012), 132.
5. "Peculium", Woordenboek Latijn/Nederlands, geraadpleegd op 18-10-2017, <http://www.latijnnederlands.nl.ru.idm.oclc.org/cgi/b/bib/bib-idx?type=simple&c=lane&rgn1=ingangen&q1=peculium&go=>.
6. *Dig.* 15.1.5.3-4. Ulpianus. Zie: "Peculium", Brill's New Pauly, laatste wijziging: 2006, geraadpleegd op 2-4-2016, http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e911190; David Johnston, *Roman Law in Context* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999, herdr. 2003), 31-32, 101-102.
7. David Johnston, *Roman Law in Context* (Cambridge, 1999, herdr. 2003), 102 - 103. Het begrip *institor* wordt in het Nederlands vertaald als filiaalhouder (juridische betekenis van het woord). Dit is gebruikelijk in de historiografie. Zie: "Institor", Woordenboek Latijn/Nederlands, geraadpleegd op 18-11-2017, <http://www.latijnnederlands.nl.ru.idm.oclc.org/cgi/b/bib/bib-idx?type=simple&c=lane&rgn1=ingangen&q1=institor&go=>.
Waar wel een probleem van gemaakt zou kunnen worden, is mijn gebruik van het woord 'bedrijf'. Romeinen hadden geen 'bedrijven', de enige rechtsvorm die zij hadden, was de *familia* (wat niet hetzelfde betekent als het moderne woord familie). Het uitleggen van deze woordontwikkeling en rechtsontwikkeling is echter niet relevant voor dit artikel en daarom laat ik het buiten beschouwing.
8. Bradley, *Slaves and masters*, 111.
9. Bradley, *Slaves and masters*, 87, 111.
10. *Ibidem*, 87.
11. *Ibidem*, 87-88.
12. 'Ius Latii', in: *The Oxford Classical Dictionary*, ed. Simon Hornblower, Antony Spawforth en Esther Eidinow (Oxford: Oxford University Press, 1949, herdr. 2012), 768.
13. Bradley, *Slaves and masters*, 91-92, 112.
14. Zie: Valerie Hope, "Essay Five: Status and identity in the Roman World", in:

- Experiencing Rome: culture, identity and power in the Roman Empire*, ed. Janet Huskinson, (Londen: Routledge, 2000), 125-153, hier 134.
15. Vergelijk dit met: "Mortality", Brill's New Pauly, laatste wijziging 2006, geraadpleegd op 2-4-2016, http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e1122330. Bradley redeneert dat deze leeftijd immers een meer gevorderde leeftijd is dan tegenwoordig. Dit argument is echter zwak. De levensverwachting was laag omdat de kindersterfte hoog was; meer dan de helft van de sterfgevallen betrof kinderen onder de tien jaar oud. Mensen die volwassenheid haalden, hadden een goede kans om de leeftijd van dertig jaar te behalen.
 16. Zie: *CIL* 10.4917. Bradley, *Slaves and masters*, 95-96.
 17. In de provincies was een gouverneur minder beschikbaar, waardoor het perspectief op vrijlating in de provincies eens stuk lager was dan in de stad. Ook het beroep dat de slaaf uitoefende zorgde voor een verschil in perspectief: een slaaf die boer was, had veel minder kans op vrijlating omdat hij of zij veel minder contact met zijn meester had, terwijl bijvoorbeeld een pedagoog of manager veel meer omgang met zijn meester had en hierdoor meer kans om de oogappel van zijn meester te worden. Bradley suggereert ook dat we gewoon minder weten over rurale slaven en vrijgelatenen omdat zij vaak geen inscripties achterlieten.
 18. Bradley, *Slaves and masters*, 97-98, 101-103, 111.
 19. Met dit fenomeen werd de draak gestoken in de *Satyricon* van Petronius (71.1-3). Zie ook: Edward Champlin "Creditor Vulgo Testamenta Hominum Speculum Esse Morum. Why the Romans Made Wills", *Classical Philology* 84 (Juli 1989), 198-215.
 20. Bradley, *Slaves and masters*, 99.
 21. *Ibidem*, 106.
 22. *Ibidem*, 111-112.
 23. Thomas Wiedemann betoogt dat het doel van de keizerlijke wetgeving waarop Bradley zich beroept, bedoeld was om de controle over slaven én eigenaren uit te breiden, in plaats van slechts te voorkomen dat slaven in opstand kwamen. Zie: Thomas Wiedemann, recensie over *Slaves and Masters in the Roman Empire*. A study in *Social Control*, *The Classical Review* 36, nr. 2 (1986), 276-277, hier 277. Marleen Flory doet Bradleys werk af als selectief sociologisch onderzoek dat slechts een (zeer) beperkte constructie van de werkelijkheid kan maken. Ook hekelt ze de (volgens haar) eenzijdige focus van het werk, en vindt ze het door Bradley voorgestelde systeem van 'onderdrukkers' en 'onderdrukten' te schematisch. Zie: Marleen Flory, recensie over *Slaves and Masters in the Roman Empire: A study in Social Control*, *Phoenix* 40, nr. 4 (1986), 478-480, hier 480.
 24. Zie bijvoorbeeld: ed. Sinclair Bell, Teresa Ramsby, *Free At Last!: the impact of freed slaves* (Bristol: Bristol Classical Press, 2012), 3. Thomas McGinn, *Prostitution, sexuality, and the law in Ancient Rome* (Oxford: Oxford University Press, 1998). McGinn neemt het idee over, op pagina 310 stelt hij dat 'Owners used the rewardsof family life and manumission, as well as the allocation of slave *peculia*, as a means of control.' Alan Watson betoogt dat het *peculium* voor slaven functioneerde als een directe stimulans om hard te werken en voor eigenaren als een manier om slaven met hoge inkomens met respect te behandelen. Het was in het belang van de reputatie van

- de eigenaren dat hij slaven had die hun eigen vrijheid konden kopen. Zie: Alan Watson, *Roman slave law* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1987), 95.
25. Henrik Mouritsen, *The freedman in the Roman World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011, herd. 2015), I. Mouritsen noemt Bradley's synthese 'waardevol'.
 26. Mouritsen, *The freedman*, 200.
 27. Ibidem, 204.
 28. Marc Kleijwegt, "Freedpeople: A Brief Cross-cultural History", in: *The faces of freedom: the manumission and emancipation in Old World and New World slavery*, ed. Marc Kleijwegt, (Leiden/Boston: Brill, 2006), 3-70, hier 26.
 29. Ed. Bell, Ramsby, *Free at last!*, 3.
 30. Temin, *The Roman economy*, 132.
 31. Dig. 14.5.8 – (PAULUS LIBRO PRIMO DECRETORUM.) "Titiamus Primus had een slaaf aangesteld om geld uit te lenen en panden in ontvangst te nemen. Deze slaaf placht ook tegenover handelaren in gerst ten behoeve van kopers schulden op zich te nemen en deze te voldoen. Toen de slaaf was gevluht en degene aan wie hij uit hoofde van delegatie de prijs van de gerst moest betalen, de meester uit hoofde van filiaalhouderschap aansprak, ontkende deze daarvoor aangesproken te kunnen worden, aangezien de slaaf niet voor die activiteit was aangesteld. Toen echter het bewijs geleverd was dat diezelfde slaaf ook een aantal andere taken vervuld had, en dat hij graanschuren had gehuurd en aan velen betalingen had gedaan, had de prefect voor de graanvoorziening vonnis gewezen tegen de meester. Wij stelden ons op het standpunt dat het als een soort van borgstelling beschouwd moest worden, wanneer de slaaf voor een ander diens schuld zou betalen; want hij neemt de schuld voor anderen op zich; nu wordt op die grond gewoonlijk geen actie tegen de meester verleend en de meester heeft hiertoe volgens ons ook geen opdracht gegeven, maar aangezien de meester de indruk gaf de slaaf in alle aangelegenheden in zijn naam te hebben laten optreden, heeft de keizer het vonnis gehandhaafd.' *Titiamus Primus praeposuerat servum mutuis pecuniis dandis et pignoribus accipiendis: is servus etiam negotiatoribus hordei solebat pro emptore suscipere debitum et solvere, cum fugisset servus et is, cui delegatus fuerat pro pretium hordei conveniret dominum nomine institoris, negabat eo nomine se conveniri posse, quia non in eam rem praepositus fuisset. Cum autem et alia quaedam gessisse et horrea conduxisse et multis solvisse idem servus probaretur, praefectus annonae contra dominum dederat sententiam, dicebamus quasi fideiussionem esse videri, cum pro alio solveret debitum, non pro aliis suscipit debitum: non solere autem ex ea causa in dominum dari actionem nec videtur hoc dominum mandasse, sed quia videbatur in omnibus eum suo nomine substituisse, sententiam conservavit imperator.* Julius Paulus, *Corpus Iuris Civilis: tekst en vertaling – Digesten III*, vert. J.E. Spruijt (Amsterdam: KNAW, 2011), 227-228.
 32. Zie: Johnston, *Roman law*, 100 - 104.
 33. Jean-Jacques Aubert, *Business managers in Ancient Rome: a social and economic study of Institores, 200 B.C. - A.D. 250* (Leiden; New York; Keulen: Brill, 1994), 14.
 34. Dig. 14.3.11.2-5. Ulpianus, *Corpus Iuris Civilis – Digesten III*, 210-211.

35. Zie bijvoorbeeld *Dig.* 14.3.13.
36. *Dig.* 15.1.2; 15.1.48. Pomponius, Ulpianus, *Ibidem*, 240, 270.
37. Het is logisch dat de gedelegeerde in eerste instantie een *actio institoria* gebruikt in zijn aanklacht, aangezien op die manier het gehele vermogen van de eigenaar aansprakelijk gesteld kon worden voor de schuld in plaats van slechts de inhoud van het *peculium*. Voor een slaaf is het nuttig om te doen voorkomen dat bepaalde zaken binnen zijn filiaalhouderschap lagen, omdat potentiële klanten het idee hadden dat ze altijd de schuld geheel konden verhalen op de eigenaar. Zie: Gaius, *Institutiones* 4.72. Gaius, *De Institutionen van Gaius*, vert. J.E. Spruit en K. Bongenaar (Zutphen, 1982) 176-177.
38. Johnston, *Roman law*, 24. Er is een algemene discussie of de passages uit de *Digesten* hypothetisch opgestelde cases zijn, of dat het optekeningen van echtgebeurde passages zijn, of afgeleid zijn uit de dagelijkse juridische gang van zaken.
39. Éva Jakab, “Financial Transactions by Women in Puteoli” in: ed. Paul J. du Plessis, *New frontiers: law and society in the Roman World* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2013), 123-150, hier 129.
40. David Jones, *The bankers of Puteoli: finance, trade and industry in the Roman World* (Stroud: Tempus, 2006), 132-143.
41. Jakab, “Financial Transactions in Puteoli”, 132.
42. TPN 41 (TPSulp 56): ‘Onder de consuls Faustus Cornelius Sulla Felix en Lucius Salvius Otho Titianus op de Nonae van Maart, heb ik, Niceros, slaaf van de kolonisten van de Puteolaanse kolonie en penningmeester, geschreven dat ik 1000 sestertiën te leen heb ontvangen en schuldig ben aan Gaius Sulpicius Cinnamus, en dat deze 1000 sestertiën, die hierboven genoemd zijn, fatsoenlijk (in juiste munt) en rechtschappen terug worden gegeven op de eerste Calendae van juli – dat ze fatsoenlijk en rechtschappen terug worden gegeven heeft Gaius Sulpicius Cinnamus met een belofte gevraagd en heb ik, Niceros, slaaf van de kolonisten van de kolonie en penningmeester, beloofd. Afgehandeld te Puteoli. Geschrift van Niceros, slaaf van de kolonisten, <over> 1000 sestertiën <te betalen> op de eerste Calendae van juli.’ *Fausto Cornelio sulla felice L salvio othone titano cos nonis martis. Niceros Colonorum Coloniae Puteolanae Servus arcarius scripsi me accepisse mutuos et debere c sulpicio cinnamo hs m nummos qui s s p r d k iulis primis p r d fide rogavit c sulpicius cinnamus fide promisi niceros col col servus acarius actum puteolis. Chirographum nicerotis col servi hs ∞ in k iul prim. Inscriptie: Neue Rechtsurkunden aus Pompeji: Tabulae Pompeianae Novae*, ed. Joseph Georg Wolf, *Texte zur Forschung* 98 (Darmstadt: WBG, 2010), 73 - 74. Vertaling: Iris Denis (Nijmegen, 2016). Zie voor een Engelstalige vertaling: Andrew M. Riggsby, *Roman Law and the legal world of the Romans* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 247.
43. Riggsby, *Roman Law and the legal Romans*, 248.
44. Andrew Lintott, “Freedmen and Slaves in the Light of Legal Documents from First-Century A.D. Campania”, *The Classical Quarterly* 52, nr. 2 (2002), 555-565, hier 557.
45. Jakab, “Financial Transactions in Puteoli”, 138.
46. Lintott, “Freedman and slaves”, 557. Zie voor alle fragmenten waarin Hesychus

transacties uitvoert: TPSulp 45, 51, 52, 67, 68.